

Doświadczanie i postrzeganie antysemityzmu

Drugie badanie dotyczące dyskryminacji i przestępstw z nienawiści wobec Żydów w UE

Streszczenie

Artykuł 21 Karty praw podstawowych Unii Europejskiej uznaje prawo do wolności od dyskryminacji, w tym ze względu na rasę, pochodzenie etniczne lub społeczne, religię lub przekonania, poglądy polityczne lub wszelkie inne poglądy.

Czy kiedy ostatnio przechodziłeś obok jednej z wielu pięknych synagog w Europie, ciężko uzbrojeni policjanci stali na straży przy jej bramach? To wstrząsający widok, jednak ponad 70 lat po Holokauście nadal jest codziennością. Nie tylko synagogi wymagają ochrony – w niezliczonych żydowskich ośrodkach społecznych i szkołach też stosuje się specjalne środki bezpieczeństwa. Żydzi spotykają się również z wrogimi komentarzami w internecie, w mediach i w polityce, znoszą wrogie spojrzenia i gesty w swoim otoczeniu, napotykają graffiti i inne formy wandalizmu, a także spotykają się z dyskryminacją w środowisku społecznym, w szkole i w pracy.

„Antysemityzm w Niemczech jest dziś dokładnie taki sam jak 30 lat temu. Od 12 lat antysemityzm nie jest już w Niemczech tabu, a więc występuje częściej – werbalnie i fizycznie, na niemieckich ulicach i w mediach społecznościowych”. (Kobieta, 60–69 lat, Niemcy)

Unia Europejska (UE) i jej państwa członkowskie są prawnie zobowiązane do uczynienia wszystkiego, co w ich mocy, aby skutecznie zwalczać antysemityzm i chronić godność narodu żydowskiego. Jednak Żydzi w całej UE nadal doświadczają antysemityzmu w postaci wandalizmu, obelg, gróźb, ataków, a nawet morderstw.

Utrzymywanie się i powszechność antysemityzmu utrudnia ludziom otwarte prowadzenie życia żydowskiego, wolnego od obaw o bezpieczeństwo i dobrobyt, co pokazują zakrojone na szeroką skalę badania Agencji Praw Podstawowych Unii Europejskiej (FRA) z 2012 i 2018 r. dotyczące dyskryminacji i przestępstw z nienawiści wobec Żydów w UE.

„Biorąc pod uwagę obecną sytuację, doświadczam przykładowo tego, że słowo »Żyd« jest w Kopenhadze szeroko rozpowszechnionym przekleństwem. Jako Żydówka, która dorastała w Danii, zawsze unikałam pokazywania/opowiadania ludziom, że jestem Żydówką”. (Kobieta, 20–24 lata, Dania)

Nie da się określić, jak destrukcyjna może być taka codzienna rzeczywistość. Jednak szokująca statystyka wysłała jasny komunikat: w ciągu ostatnich pięciu lat w 12 państwach członkowskich UE, w których Żydzi żyją od wieków, ponad jedna trzecia respondentów twierdzi, że rozważa emigrację, ponieważ jako Żydzi nie czują się już bezpiecznie.

Walka z antysemityzmem musi opierać się na solidnych i wiarygodnych danych, które mogą wykazać, w jakim stopniu państwa członkowskie UE wypełniają swoje zobowiązania wynikające z prawa Unii w tym zakresie – głównie decyzji ramowej w sprawie rasizmu i ksenofobii, dyrektywy w sprawie równości rasowej i dyrektywy w sprawie równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy. Dane takie są jednak rzadko dostępne, jak wskazują dowody gromadzone corocznie przez FRA¹. W rezultacie UE

¹ FRA (2018), *Antisemitism: Overview of data available in the European Union 2007-2017*, Luksemburg, Urząd Publikacji Unii Europejskiej (Urząd Publikacji).

i jej państwa członkowskie zmuszone są często do podejmowania decyzji o zwalczaniu antysemityzmu jedynie na podstawie fragmentarycznych dowodów. Dane z badania przeprowadzonego przez FRA i jego wyniki mogą zaradzić tym brakom, dostarczając informacji o związanych z antysemityzmem doświadczeniach mieszkających w UE osób, które identyfikują się jako Żydzi.

6 grudnia 2018 r. rządy państw członkowskich UE wysłały jasny komunikat, przyjmując Deklarację Rady w sprawie zwalczania antysemityzmu oraz wypracowania wspólnego podejścia do bezpieczeństwa z myślą o skuteczniejszej ochronie społeczności i instytucji żydowskich w Europie. Rada zauważa w nim, że nienawiść na tle antysemitycznym pozostaje zjawiskiem powszechnym, co potwierdzają wyniki badania przeprowadzonego przez FRA w 2018 r., i zwraca się do państw członkowskich UE, by podjęły środki mające na celu rozwiązanie

problemu antysemityzmu i poprawę bezpieczeństwa społeczności żydowskich.

Niniejsze streszczenie przedstawia główne wnioski z drugiego badania przeprowadzonego przez FRA, dotyczącego doświadczeń ludności żydowskiej dotyczących przestępstw z nienawiści, dyskryminacji i antysemityzmu w Unii Europejskiej – największego badania ludności żydowskiej kiedykolwiek przeprowadzonego na świecie. Badanie objęło 12 państw członkowskich UE i uwzględniło prawie 16 500 osób, które identyfikują się jako Żydzi. Lektura otwiera oczy i podkreśla, że antysemityzm pozostaje wszechobecny w całej UE – i pod wieloma względami uległ niepokojącemu znormalizowaniu.

„W pracy oraz w mediach i mediach społecznościowych antysemityzm jest zjawiskiem codziennym i nierepresjonowanym”. (Kobieta, 40–44 lata, Francja)

Najważniejsze ustalenia i opinie FRA

Opierając się na wynikach badania, FRA sformułowała następujące opinie w celu wsparcia unijnych i krajowych decydentów politycznych w opracowywaniu i wdrażaniu środków służących zapobieganiu antysemityzmowi i zwalczaniu go. Opinie te uzupełniają opinie sformułowane przez FRA w jej

sprawozdaniu z pierwszego badania dotyczącego dyskryminacji i przestępstw z nienawiści wobec Żydów w UE, opublikowanym w 2013 r. Ze względu na utrzymujące się powszechne występowanie antysemityzmu opinie sformułowane w 2013 r. zachowują ważność w 2018 r.

Antysemityzm przenika życie codzienne

NAJWAŻNIEJSZE WYNIKI

- Zdecydowana większość respondentów (85 %) we wszystkich badanych państwach członkowskich UE uważa antysemityzm i rasizm za najpilniejsze problemy.
- Zdecydowana większość respondentów (89 %) uważa, że poziom antysemityzmu w kraju, w którym żyją, wzrósł w ciągu ostatnich pięciu lat.
- Większość respondentów (72 %) wyraża zaniepokojenie rosnącą nietolerancją wobec muzułmanów.
- Zdecydowana większość respondentów (89 %) uważa antysemityzm wyrażany w internecie za problem w kraju, w którym żyją.
- Zdecydowana większość respondentów (88 %) uważa, że poziom antysemityzmu w sieci wzrósł w ciągu ostatnich pięciu lat; większość twierdzi, że wzrósł on „bardzo”.
- Większość respondentów twierdzi, że są regularnie narażeni na negatywne opinie o Żydach. Zdecydowana większość respondentów we wszystkich krajach objętych badaniem (80 %) wskazuje internet jako najczęstsze forum dla negatywnych wypowiedzi.

Wyniki badania sugerują, że antysemityzm przenika sferę publiczną, powielając i utrwalając negatywne stereotypy dotyczące Żydów. Już samo bycie Żydem zwiększa prawdopodobieństwo, że ludzie będą musieli zmierzyć się z nieustannymi nadużyciami w różnych postaciach, gdziekolwiek się udadzą, cokolwiek czytają i z kimkolwiek się kontaktują. Porównanie badań z 2012 i 2018 r. pokazuje, że coraz więcej respondentów postrzega antysemityzm jako coraz poważniejszy problem w kraju, w którym żyją.

„Antysemityzm i rasizm są jak Wiener Schnitzel. Są częścią austriackiego dziedzictwa kulturowego, podobnie jak ksenofobia i podejście »jesteśmy inni«. Nie ma z czym walczyć, musi wystarczyć tylko tłumienie konsekwencji”. (Mężczyzna, 50–54 lata, Austria)

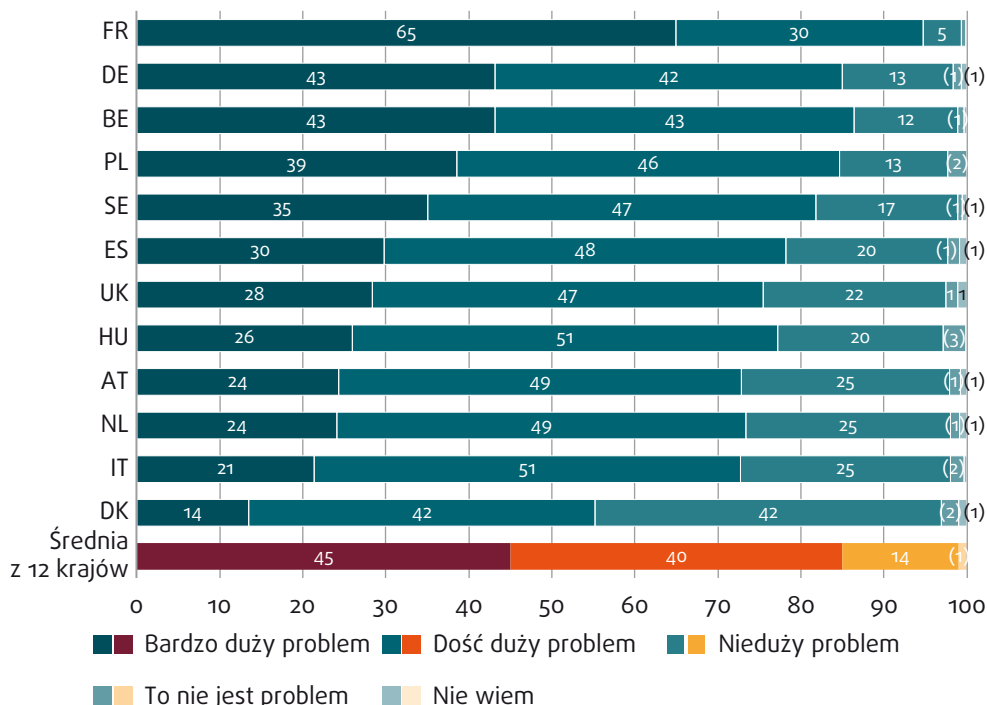
Dziewięciu na dziesięciu (89 %) respondentów badania z 2018 r. uważa, że antysemityzm w ich kraju nasilił się w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie, a ponad ośmiu na dziesięciu (85 %) uważa to za poważny problem. Respondenci oceniają antysemityzm jako największy problem społeczny lub polityczny w miejscu, w którym żyją. Jako najbardziej problematyczny oceniają antysemityzm w internecie

i mediach społecznościowych (89 %), następnie w przestrzeni publicznej (73 %), mediach (71 %) i w życiu politycznym (70 %). Do najczęstszych antysemickich stwierdzeń, z którymi się spotykają – i to regularnie – należą: „Izraelczycy zachowują się wobec Palestyńczyków jak naziści” (51 %), „Żydzi mają zbyt dużą władzę” (43 %) oraz „Żydzi wykorzystują martyrologię Holokaustu do swoich własnych celów” (35 %). Respondenci najczęściej spotykają się z takimi wypowiedziami w internecie (80 %), następnie w mediach innych niż internet (56 %) oraz podczas wydarzeń politycznych (48 %).

„Wydaje się, że Holandia jest zmęczona antysemityzmem. Wydaje się, że jest to temat, który się banalizuje, a w mediach społecznościowych jest postrzegany jako bardzo normalny. [...] To bardzo niepokojące!” (Kobieta, 35–39 lat, Holandia)

„Myślę, że Szwecja wcześniej w ogóle nie była antysemicka. To się zmieniło i przez to jest to tak trudne. Wcześniej w ogóle nie bałam się mówić, że jestem Żydówką, moje dzieci, kiedy były nastolatkami, uważały, że to interesujące, i chciały czuć się wyjątkowe. W dzisiejszych czasach bardziej niechętnie mówię o swoim pochodzeniu. Martwię się o przyszłość”. (Kobieta, 70–79 lat, Szwecja)

Rysunek 1: Antysemityzm postrzegany obecnie jako problem w kraju, według państwa członkowskiego UE (%)^{a,b,c,d}

Uwagi: ^a Spośród wszystkich respondentów (n=16 395); wyniki krajowe nie są ważone, średnia dla 12 krajów jest ważona; uporządkowane według stwierdzenia „bardzo duży problem”.
^b Pytanie: Boż. Jak duży problem, jeśli w ogóle, stanowi dziś Pana/Pani zdaniem każde z poniższych zjawisk w [PAŃSTWO]? Odpowiedź: D. Antysemityzm.
^c Niektóre słupki nie sumują się do 100 %; wynika to z zaokrąglenia liczb.
^d Wyniki oparte na małej liczbie odpowiedzi są statystycznie mniej wiarygodne. W związku z tym wyniki oparte na 20–49 obserwacjach nieważonych w grupie ogółem lub oparte na komórkach o mniej niż 20 obserwacjach nieważonych są podane w nawiasach. Wyniki oparte na mniej niż 20 obserwacjach nieważonych w grupie ogółem nie zostały opublikowane.

Źródło: FRA, 2018.

W tym kontekście motywujący jest fakt, że Parlament Europejski przyjął w czerwcu 2017 r. rezolucję w sprawie zwalczania antysemityzmu, w której wezwano do zwiększenia wysiłków na szczeblu lokalnym, krajowym i europejskim. Jest to następstwem szeregu inicjatyw Komisji Europejskiej na poziomie UE, jak również na poziomie globalnym². Obejmują one powołanie w grudniu 2015 r. koordynatora ds. zwalczania antysemityzmu; ustanowienie w 2016 r. unijnej grupy wysokiego szczebla ds. zwalczania rasizmu, ksenofobii i innych form nietolerancji, która opracowała wytyczne dotyczące polityki, mające na celu poprawę reakcji na przestępstwa z nienawiści i mowę nienawiści, w tym na mowę i przestępstwa antysemickie; oraz uzgodnienie

z firmami informatycznymi w maju 2016 r. kodeksu postępowania w zakresie zwalczania niezgodnej z prawem mowy nienawiści w internecie.

„Na Węgrzech nie ma antysemityzmu, bez względu na to, jak próbują przedstawić ten kraj. Istnieją historyczne rany, ale one pięknie się goją”. (Mężczyzna, 20–24 lata, Węgry)

Niektóre państwa członkowskie odpowiedziały na wezwanie Komisji, powołując koordynatorów ds. zwalczania antysemityzmu, natomiast inne przyjęły lub zatwierdziły uzgodnioną w maju 2016 r. przez Międzynarodowy Sojusz na rzecz Pamięci o Holokauście (IHRA) niewiążącą prawnie, roboczą definicję antysemityzmu³, która zyskała aprobatę Komisji jako użyteczna inicjatywa mająca na celu zapobieganie

² W 2016 r. UE wraz z Kanadą, USA i Izraelem zorganizowała pierwsze forum wysokiego szczebla ONZ na temat globalnego antysemityzmu w celu dalszego promowania wysiłków UE na rzecz globalnego zwalczania antysemityzmu.

³ Zob. strona internetowa Sojuszu na rzecz Pamięci o Holokauście.

antysemityzmowi i jego zwalczanie. Link do definicji IHRA jest dostępny na stronie internetowej Komisji⁴.

Kilka państw członkowskich nie dokonało jeszcze jednak pełnej i prawidłowej transpozycji decyzji ramowej w sprawie rasizmu i ksenofobii (2008/913/WSiSW) do prawa krajowego. Ta decyzja ramowa określa wspólne dla całej UE podejście prawnokarne do przeciwdziałania poważnym przejawom rasizmu lub ksenofobii, a zatem również antysemityzmu, obejmując „przypadki, w których czyny popełnione zostają w obrębie systemu informacyjnego” (art. 9). Wyeliminowanie antysemityzmu ze sfery publicznej, w tym z internetu, wymaga konsekwentnego i zdecydowanego działania w celu przełamania utrzymujących się negatywnych stereotypów dotyczących Żydów.

Opinia FRA 1

Państwa członkowskie powinny ułatwić włączenie środków mających na celu zapobieganie antysemityzmowi do odpowiednich krajowych strategii i planów działania. Środki opracowane w celu zapobiegania antysemityzmowi powinny obejmować szczególny nacisk na zwiększanie świadomości, w tym na edukację o Holokauście. Państwa członkowskie powinny również zapewnić systematyczną ocenę skuteczności opracowanych środków. Krajowi koordynatorzy ds. zwalczania antysemityzmu, jak również szerokie grono partnerów społecznych, organizacji społeczeństwa obywatelskiego i grup społecznych – w tym niezrządowych – powinni być ściśle zaangażowani w opracowywanie środków zapobiegawczych, jak również w ocenę ich skuteczności.

Wszechobecny antysemityzm podważa poczucie bezpieczeństwa Żydów

NAJWAŻNIEJSZE WYNIKI

- Prawie połowa (47 %) wszystkich respondentów martwi się o to, że w ciągu najbliższych 12 miesięcy stanie się ofiarą zniewagi słownej lub nękania na tle antysemickim, natomiast ponad jedna trzecia (40 %) martwi się o to, że w tym samym okresie zostanie zaatakowana fizycznie.
- Jedna trzecia (34 %) wszystkich respondentów stwierdziła, że przynajmniej okazjonalnie unika odwiedzania miejsc lub wydarzeń żydowskich, ponieważ jako Żydzi nie czuliby się bezpiecznie w tych miejscach lub w drodze do nich. Ponad jedna trzecia (38 %) wszystkich respondentów przynajmniej okazjonalnie unika pewnych miejsc w swojej okolicy lub sąsiedztwie, ponieważ nie czują się tam bezpiecznie jako Żydzi.
- W 12 badanych państwach członkowskich UE połowa respondentów (49 %) przynajmniej czasami nosi na sobie, ma przy sobie lub eksponuje przedmioty, które mogłyby zidentyfikować ich jako Żydów. Spośród respondentów, którzy przynajmniej czasami mają przy sobie lub eksponują takie przedmioty, ponad dwie trzecie (71 %) przynajmniej sporadycznie tego unika.
- Ponad jedna trzecia wszystkich respondentów (38 %) rozważała emigrację w ciągu ostatnich pięciu lat, ponieważ nie czuli się bezpiecznie jako Żydzi w kraju, w którym żyją.
- Większość respondentów (70 %) uważa, że wysiłki ich rządów krajowych na rzecz zwalczania antysemityzmu nie są skuteczne. Tymczasem połowa respondentów (54 %) pozytywnie ocenia wysiłki rządów krajowych na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa społecznościom żydowskim, ale poziom zadowolenia z tych wysiłków różni się znacznie w poszczególnych krajach.

„Nie boję się, gdy wychodzę na ulicę, bo moja mezuzą znajduje się wewnątrz mojego domu i jej nie widać. Tak więc widzą ją tylko ci, którzy przychodzą do mojego mieszkania. Boję się umieścić mezuzę na zewnątrz”.
(Kobieta, 30–34 lata, Hiszpania)

Wyniki badania pokazują, że wielu Żydów w całej UE nie może prowadzić życia wolnego od troski o własne bezpieczeństwo oraz bezpieczeństwo członków ich rodzin i innych bliskich im osób. Istnieje bowiem ryzyko, że staną się celem nękania i ataków

4 Zob. strona internetowa Komisji poświęcona zwalczaniu antysemityzmu.

na tle antysemickim. Poczucie braku bezpieczeństwa skłoniło również niektórych Żydów do rozważania emigracji. Porównanie wyników badań z 2012 i 2018 r. wskazuje na podobny poziom doświadczeń związanych z nękaniami i przemocą na tle antysemickim wśród Żydów w UE. Wyniki wskazują również na podobny poziom zaniepokojenia wśród respondentów, że oni lub członkowie ich rodzin i inne bliskie im osoby staną się celem nękania lub przemocy na tle antysemickim.

„Bardzo boję się o bezpieczeństwo mojego dziecka, które chodzi do szkoły żydowskiej. Codziennie zadaję sobie pytanie, czy nie powinnam wysłać go do szkoły gdzie indziej”. (Kobieta, 30–34 lata, Belgia)

„Bardzo boję się o przyszłość moich dzieci, bo słowo »Żyd« jest w mojej dzielnicy obraźliwe, a ludzie tak bardzo nienawidzą Żydów, że ludzkie życie nie ma wartości. Boimy się, że nasze dzieci zostaną zaatakowane w ten czy inny sposób”. (Mężczyzna, 45–49 lat, Dania)

Wyniki badania z 2018 r. pokazują, że setki respondentów osobiście doświadczyły antysemickiego

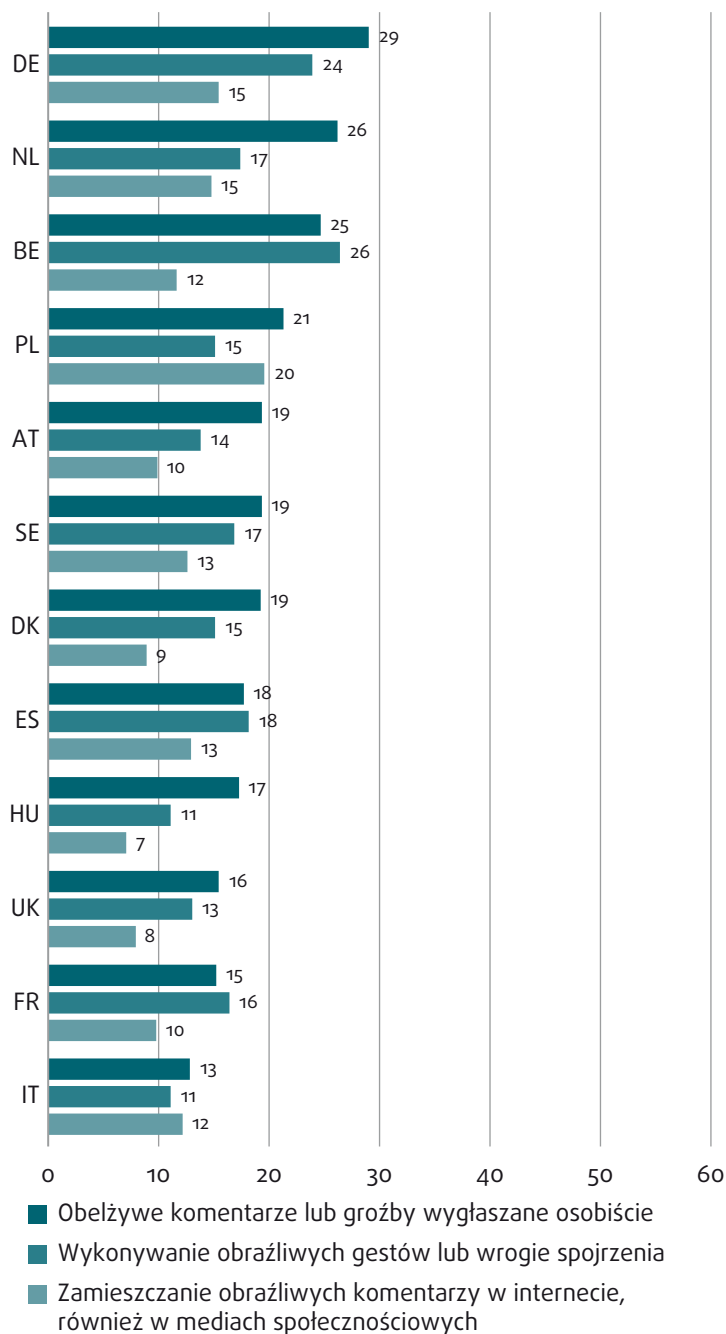
ataku fizycznego w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie. Ponad jedna czwarta (28 %) wszystkich respondentów przynajmniej raz w tym okresie doświadczyła nękania na tle antysemickim. Osoby noszące na sobie, mające przy sobie lub eksponujące publicznie przedmioty, które mogłyby zidentyfikować je jako Żydów, są bardziej narażone na nękanie na tle antysemickim (37 %) niż osoby, które tego nie robią (21 %).

„Słyszę o wielu incydentach i obawiam się o siebie i rodzinę. Często w synagodze lub na innych żydowskich wydarzeniach bardzo się denerwujemy, martwiąc się o to, co może się wydarzyć. Jednak moje osobiste doświadczenie, jako osoby noszącej jarmułkę, jest bardzo dobre. Jednocześnie nadal nie czuję się komfortowo w mniej żydowskich rejonach (tj. prawie wszędzie indziej)”. (Mężczyzna, 55–59 lat, Wielka Brytania)

„Zauważyłam, że osoby pochodzenia żydowskiego z mojego pokolenia (w tym ja sama) doświadczają silnego wzrostu poczucia niepewności i nie są mile widziane/akceptowane jako Żydzi w Holandii”. (Kobieta, 30–34 lata, Holandia)

Rysunek 2: Doświadczenie nękania na tle antysemitycznym (trzy najbardziej rozpowszechnione formy nękania doświadczane jeden raz lub więcej), w ciągu ostatnich 12 miesięcy, według państwa członkowskiego UE (%)^{a, b}

Uwagi: ^a Spośród wszystkich respondentów (n=16 395); wyniki krajowe nie są ważone.

^b Pytania: Co3. Czy w ciągu OSTATNICH 12 MIESIĘCY w [PAŃSTWO] ktoś:

- osobiście wygłaszał wobec Pana/Pani obraźliwe komentarze lub groźby;
- wykonywał wobec Pana/Pani obraźliwe gesty lub patrzył się na Pana/Panią w niewłaściwy sposób;
- zamieszczał obraźliwe komentarze na Pana/Pani temat w internecie, w tym w mediach społecznościowych?

Co4a. Czy miało to miejsce, PONIEWAŻ jest Pan/Pani Żydem/Żydówką?

Źródło: FRA, 2018.

„W Niemczech doświadczasz antysemityzmu bardziej, kiedy jesteś poza domem/na widoku”. (Kobieta, 30–34 lata, Niemcy)

Jeden na pięciu respondentów (20 %) zna członków rodziny lub inne bliskie osoby, które były obrażane słownie, nękanie lub atakowane fizycznie. Prawie połowa respondentów obawia się antysemitycznych obelg słownych lub nękania (47 %), a czterech na dziesięciu obawia się antysemitycznego ataku fizycznego (40 %).

„Nikt z moich znajomych w miejscu, w którym mieszkam, lub z którymi pracuję, nie wie, że jestem Żydówką. Nasze dzieci nie wiedzą o moim żydowskim pochodzeniu, bo przeraża mnie to, że w szkole będą słyszeć komentarze na ten temat. Nie odwiedzam już synagogi, bo nie jest to tego warte, gdybyśmy mieli stać się przez to celem czyjś ataku. Najbardziej cieszę się, że wysłałam za męża, bo teraz noszę nazwisko »Svensson«”. (Kobieta, 40–44 lata, Szwecja)

Jeden na trzech (34 %) respondentów unika odwiedzania miejsc lub wydarzeń żydowskich, ponieważ nie czuje się bezpiecznie jako Żyd/Żydówka w tych miejscach i w drodze do nich. Ponad jedna trzecia badanych (38 %) rozważała emigrację w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie, ponieważ nie czuła się bezpiecznie jako Żyd/Żydówka w kraju, w którym mieszka.

„Kiedy wybierasz się na wydarzenie żydowskie, niezależnie od tego, jak małe, zawsze musisz się zarejestrować i dopiero wtedy poznasz jego lokalizację. Już nie czujesz się bezpiecznie, idąc tam, gdzie spotyka się wielu Żydów”. (Kobieta, 55–59 lat, Holandia)

„Nigdy nie noszę żadnych żydowskich symboli publicznie i zawsze patrzę przez ramię, kiedy biorę udział w żydowskim wydarzeniu. [...] Chcę tylko, aby zostawiono mnie w spokoju, bym mogła praktykować moją religię”. (Kobieta, 40–44 lata, Szwecja)

Ponad połowa respondentów (54 %) pozytywnie ocenia wysiłki rządów krajowych na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa społeczności żydowskich.

Jednak siedmiu na dziesięciu (70 %) uważa, że rząd w ich kraju nie zwalcza skutecznie antysemityzmu.

Utrzymujące się przypadki antysemityzmu poważnie ograniczają korzystanie przez ludzi z ich praw podstawowych, w tym z ochrony godności ludzkiej, prawa do poszanowania życia prywatnego i rodzinnego lub wolności myśli, sumienia i religii. Budujące jest to, że wielu Żydów uważa, iż ich rząd robi wystarczająco dużo, aby zaspokoić potrzebę ochrony ich społeczności. Jednak sam fakt, że specjalne środki bezpieczeństwa – na przykład wokół synagog, centrów kultury żydowskiej i szkół – są niezbędne w sposób mniej lub bardziej długotrwały w celu zapewnienia bezpieczeństwa społeczności żydowskich, wskazuje na utrzymujący się i głębszy problem społeczny. Państwa członkowskie muszą być nieustannie zaangażowane w zaspokajanie potrzeb społeczności żydowskich w zakresie ochrony.

„Wierzę, że strach przed antysemityzmem jest większy niż jest sam problem w rzeczywistości”. (Mężczyzna, 40–44 lata, Wielka Brytania)

„Noszę łańcuszek z gwiazdą Dawida, ale świadomie nie noszę go w miejscach publicznych, ponieważ staram się w ten sposób uniknąć antysemitycznych reakcji”. (Kobieta, 16–19 lat, Belgia)

Opinia FRA 2

Państwa członkowskie powinny systematycznie współpracować ze społecznościami żydowskimi w zakresie bezpieczeństwa i ochrony miejsc żydowskich. Państwa członkowskie powinny kontynuować wdrażanie środków bezpieczeństwa i zapewnić odpowiednie finansowanie organizacjom bezpieczeństwa społeczności żydowskiej. Aby ocenić skuteczność podejmowanych środków bezpieczeństwa, UE i jej państwa członkowskie powinny uważnie i regularnie monitorować zmiany częstości występowania przestępstw z nienawiści oraz stopnia poczucia bezpieczeństwa wśród Żydów – w tym poprzez prowadzenie badań dotyczących represjonowania.

Nękanie na tle antysemickim jest tak powszechne, że ulega normalizacji

NAJWAŻNIEJSZE WYNIKI

- Średnio ponad jedna trzecia wszystkich respondentów (39 %) doświadczyła jakiejś formy nękania na tle antysemickim w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie. Ponad jedna czwarta (28 %) spotkała się z takim nękaniami w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie.
- Respondenci jako najbardziej dotkliwą formę antysemityzmu wskazują treści antysemickie w internecie. Jednak najczęściej spotykanymi formami nękania na tle antysemickim, których osobiście doświadczyli respondenci, są osobiste komentarze i obraźliwe gesty lub niewłaściwe wpatrywanie się – odpowiednio 18 % i 16 % respondentów stwierdziło, że mieli do czynienia z takimi formami nękania w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie.
- Jeśli chodzi o najpoważniejsze przypadki nękania na tle antysemickim, jakie miały miejsce w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie, podczas większości z tych incydentów używano języka antysemickiego. Ponadto nękanie miało miejsce w sytuacjach, w których możliwe było zidentyfikowanie respondentów jako Żydów. (Średnio dwóch na trzech respondentów zauważyło te dwa aspekty podczas odpowiednich incydentów).
- Poproszeni o opisanie sprawcy najpoważniejszego incydentu nękania na tle antysemickim, jakiego doświadczyli w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie – w możliwym zakresie i w oparciu o swoje spostrzeżenia – respondenci w 31 % przypadków wskazali sprawcę jako kogoś, kogo nie znają, w 30 % jako kogoś o muzułmańskich poglądach ekstremistycznych, a w 21 % przypadków jako kogoś o lewicowych poglądach politycznych.
- Większość respondentów (79 %), którzy doświadczyli nękania na tle antysemickim w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie, nie zgłosiła najpoważniejszego incydentu policji ani żadnej innej instytucji.
- Prawie połowa (48 %) respondentów, którzy nie zgłosili najpoważniejszego incydentu policji, stwierdziła, że nic by się nie zmieniło, gdyby to zrobili. Podobny odsetek (43 %) respondentów nie uznał incydentu za wystarczająco poważny.
- W 12 badanych krajach 3 % wszystkich respondentów w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie osobiście doświadczyło ataku fizycznego, ponieważ są Żydami. W ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie 2 % wszystkich respondentów doświadczyło ataku fizycznego, ponieważ są Żydami.
- W 12 badanych krajach 4 % wszystkich respondentów twierdzi, że w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie ich majątek został celowo zniszczony, ponieważ są Żydami, a 2 % doświadczyło tego w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie.

Wyniki badania sugerują, że ludzie spotykają się z tak wieloma przypadkami nękania na tle antysemickim, że niektóre z doświadczanych incydentów wydają im się trywialne. Jednak każdy incydent antysemicki jest u swoich podstaw atakiem na godność człowieka i nie można go lekceważyć, traktując jako zwykłą niedogodność. Zarówno badania z 2012, jak i z 2018 r. pokazują, że respondenci zgłaszają policji lub innym instytucjom bardzo niewiele przypadków antysemityzmu. Porównanie wyników obu sondaży pokazuje, że kategorie sprawców nękania na tle antysemickim nie zmieniają się, przy czym niektóre kategorie osób są stale nadreprezentowane wśród sprawców.

„Nigdy nie przyznaję publicznie, że jestem Żydówką, aby uniknąć dyskryminacji. Społeczeństwo hiszpańskie nie ma kontaktu z wieloma religiami i nie rozumie judaizmu i obawiam się bycia postrzeganą jako »dziwna«. Wolę na co dzień integrować się ze społeczeństwem”. (Kobieta, 30–34 lata, Hiszpania)

Wyniki badania z 2018 r. pokazują, że ośmiu na dziesięciu respondentów (79 %), którzy doświadczyli nękania na tle antysemickim w ciągu pięciu lat poprzedzających badanie, nie zgłosiło najpoważniejszego incydentu policji lub innej organizacji. Głównymi powodami niezgłaszania incydentów są: poczucie, że w rezultacie nic by się nie zmieniło (48 %);

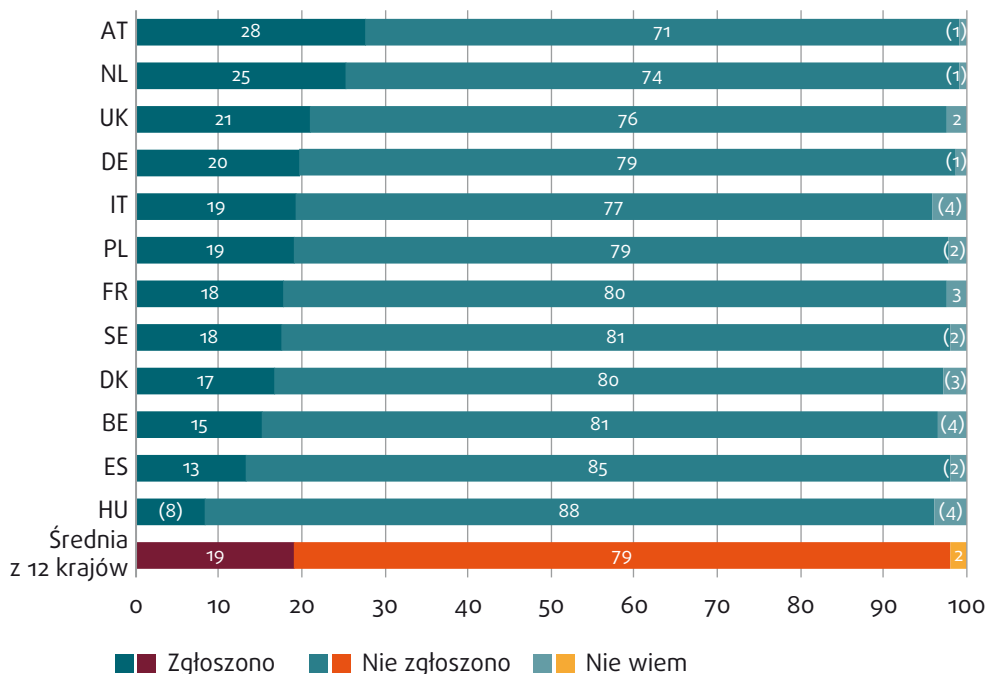
nieuznanie incydentu za wystarczająco poważny, aby go zgłosić (43 %); lub ponieważ zgłoszenie byłoby zbyt uciążliwe lub powodowałoby zbyt wiele problemów (22 %).

O normalizacji antysemityzmu świadczy również szeroki wachlarz sprawców, który obejmuje całe spektrum społeczne i polityczne. Najczęściej wymieniane kategorie sprawców najpoważniejszych przypadków nękania na tle antysemickim, jakich doświadczyli respondenci, to: osoba, której nie znali (31 %); osoba o muzułmańskich poglądach

ekstremistycznych (30 %); osoba o lewicowych poglądach politycznych (21 %); kolega/koleżanka z pracy lub szkoły/universytetu (16 %); znajomy lub przyjaciel (15 %); oraz osoba o prawicowych poglądach politycznych (13 %).

„Nigdy nie przyznaję, że jestem Żydówką – ze strachu. O moim pochodzeniu wiedzą tylko z osoby. [...] Nie mogę być dyskryminowana, jeśli nikt nie wie, że jestem Żydówką. Odpowiadam kłamstwem na bezpośrednie pytanie dotyczące mojej narodowości”. (Kobieta, 50–54 lata, Polska)

Rysunek 3: Zgłaszanie najpoważniejszych przypadków nękania na tle antysemickim w ciągu ostatnich 5 lat, według państwa członkowskiego UE (%)^{a, b, c, d}

Uwagi: ^a Spośród respondentów, którzy doświadczyli jakiegokolwiek nękania na tle antysemickim w ciągu ostatnich pięciu lat (n=6 486); średnie dla 12 krajów są ważone.
^b Pytanie: Co8. Czy Pan/Pani lub ktoś inny zgłosił(a) ten incydent policji lub innej instytucji?
^c Niektóre słupki nie sumują się do 100 %; wynika to z zaokrąglenia liczb.
^d Wyniki oparte na małej liczbie odpowiedzi są statystycznie mniej wiarygodne. W związku z tym wyniki oparte na 20–49 obserwacjach nieważonych w grupie ogółem lub oparte na komórkach o mniej niż 20 obserwacjach nieważonych są podane w nawiasach. Wyniki oparte na mniej niż 20 obserwacjach nieważonych w grupie ogółem nie zostały opublikowane.
 Źródło: FRA, 2018.

Dyrektywa w sprawie praw ofiar przewiduje, że ofiary przestępstw powinny być traktowane z szacunkiem, w sposób taktowny, bez dyskryminacji w jakiegokolwiek formie, w tym ze względu na religię

(motyw 9). Zgodnie z art. 22 dyrektywy wszystkie ofiary mają prawo do oceny, czy konieczne jest podjęcie środków w celu ich ochrony przed dalszą wiktymizacją. Ocena ta musi uwzględniać cechy

osobiste ofiary, w tym jej religię, w przypadkach gdy jest ona istotna dla oceny potrzeb ofiary w zakresie ochrony. W dyrektywie zwraca się szczególną uwagę na przypadki, w których przestępstwo zostało popełnione z powodów dyskryminacji związanych z cechami osobistymi ofiary, w tym z jej religią. W takich przypadkach na organach państw członkowskich spoczywa szczególny obowiązek oceny ryzyka dalszej wiktymizacji powodowanej tą cechą. Decyzja ramowa w sprawie rasizmu i ksenofobii wymaga, aby uprzedzenie stanowiło okoliczność obciążającą lub było uwzględniane przez sądy przy wymiarze kary dla sprawców (art. 4). Pełne wdrożenie prawa Unii pociąga za sobą zachęcanie ofiar do zgłaszania policji przestępstw na tle antysemitycznym, a także zagwarantowanie, że policja odpowiednio zarejestruje uprzedzenia w momencie zgłaszania przestępstw.

Opinia FRA 3

Państwa członkowskie powinny dokonać pełnej i prawidłowej transpozycji dyrektywy w sprawie praw ofiar (2012/29/UE) do prawa krajowego, aby zapewnić ofiarom antysemityzmu niezbędne wsparcie przy zgłaszaniu incydentów odpowiednim organom. Państwa członkowskie powinny również dokonać pełnej i prawidłowej transpozycji decyzji ramowej w sprawie rasizmu i ksenofobii (2008/913/WSiSW) do prawa krajowego, aby zapewnić spójne nakładanie skutecznych, proporcjonalnych i odstraszających sankcji karnych na sprawców przestępstw. Przedstawiciele systemów sądownictwa karnego w państwach członkowskich powinni również regularnie składać sprawozdania na temat kar nakładanych na sprawców przestępstw oraz raporty z uzasadnieniami wyroków sądów.

Dyskryminacja antysemitcka w kluczowych obszarach życia pozostaje niewidoczna

NAJWAŻNIEJSZE WYNIKI

- Ogółem 11 % wszystkich respondentów twierdzi, że czuli się dyskryminowani z powodu bycia Żydami w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie w co najmniej jednym z pięciu obszarów wymienionych w badaniu – zatrudnienie (w pracy lub podczas poszukiwania pracy), edukacja, zdrowie lub mieszkalnictwo.
- Ponad trzy na cztery (77 %) z tych osób, które twierdzą, że w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie czuły się dyskryminowane, ponieważ są Żydami, nie zgłosiły najpoważniejszego incydentu żadnemu organowi ani organizacji.
- Większość respondentów (52 %), którzy czuli się dyskryminowani w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie i którzy nie zgłosili nigdzie najpoważniejszego incydentu, twierdzi, że nie była przekonana, że zgłoszenie tego incydentu poprawi ich sytuację. Jedna trzecia respondentów, którzy czuli się dyskryminowani i nie zgłosili najpoważniejszego incydentu, twierdzi, że nie zgłosili go, ponieważ nie był on wystarczająco poważny (34 %) lub brakowało im dowodów (33 %).
- Większość respondentów jest świadoma istnienia przepisów zakazujących dyskryminacji ze względu na pochodzenie etniczne lub religię – w zależności od obszaru około 64–87 % wskazało, że wie o ich istnieniu. Respondenci są najbardziej świadomi przepisów przeciwko dyskryminacji w zakresie zatrudnienia i najmniej świadomi ochrony związanej z mieszkalnictwem.
- Większość respondentów (71 %) twierdzi, że jest świadoma istnienia w kraju organizacji oferującej porady lub wsparcie dla osób dyskryminowanych. Respondenci najczęściej odwoływali się do organizacji żydowskich specjalizujących się w bezpieczeństwie i ochronie społeczności żydowskiej lub antysemityzmie oraz krajowych organów ds. równości lub praw człowieka.

„Brak incydentów antysemitckich w przestrzeni publicznej wynika głównie z faktu, że wielu Żydów decyduje się nie nosić jarmułek ani nie mówić dużo na ten temat, aby nie być dyskryminowanym. Nie jesteśmy dyskryminowani, ponieważ »się ukrywamy«”. (Mężczyzna, 35–39 lat, Hiszpania)

Wyniki badania sugerują, że antysemityzm przekłada się nie tylko na przestępstwa z nienawiści, ale także na nierówne traktowanie w kluczowych

obszarach życia. Jednak bardzo niski wskaźnik zgłaszania przypadków dyskryminacji antysemitckiej w połączeniu z pozorną normalizacją incydentów uniemożliwiają zwrócenie uwagi właściwych władz, organów ds. równości lub organizacji społecznych na prawdziwy zakres tej dyskryminacji. Porównanie wyników badań z 2012 i 2018 r. pokazuje, że poziom postrzeganej dyskryminacji antysemitckiej w zakresie zatrudnienia, edukacji, zdrowia i mieszkalnictwa pozostaje taki sam. Nie obserwuje się

także żadnych zmian w poziomie zgłaszania, który pozostaje niski.

„Antysemityzm, którego doświadczyłem, jest bardziej subtelny niż można go opisać w takiej formie. Jak na przykład dziwaczna cisza po tym, jak któregoś razu powiedziałem w pracy, że jestem Żydem”. (Mężczyzna, 25-29 lat, Szwecja)

Wyniki badania z 2018 r. pokazują, że w ciągu 12 miesięcy poprzedzających badanie co dziesiąty (11 %) respondent czuł się dyskryminowany w zakresie zatrudnienia, edukacji, zdrowia lub mieszkalnictwa, ponieważ jest Żydem. Prawie osiem na dziesięć osób (77 %), które twierdzą, że doświadczyły takiej dyskryminacji, nie zgłosiło najpoważniejszego incydentu żadnemu organowi ani organizacji. Głównymi powodami niezgłaszania są: wrażenie, że nic by się nie zmieniło (52 %); incydent nie był wystarczająco poważny (34 %); oraz brak dowodów dyskryminacji (33 %). Tymczasem zdecydowana większość respondentów jest świadoma istnienia przepisów przeciwko dyskryminacji (np. 85 % w dziedzinie zatrudnienia), a także organizacji, które mogą udzielać porad lub wsparcia w przypadkach dyskryminacji (71 %), w tym organizacji społeczności żydowskich i krajowych organów ds. równości.

Dyrektywa w sprawie równości rasowej (2000/43/WE) zakazuje dyskryminacji etnicznej w kluczowych obszarach życia, w tym w zakresie zatrudnienia, edukacji, zdrowia i mieszkalnictwa. Dyrektywa

w sprawie równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy (2000/78/WE) zakazuje dyskryminacji w zakresie zatrudnienia ze względu na religię lub światopogląd. Dyrektywy nakładają na państwa członkowskie obowiązek zapewnienia, że ich przepisy są przekazywane zainteresowanym stronom za pomocą wszelkich odpowiednich środków i na całym terytorium państwa. Dyrektywy przewidują skuteczne, proporcjonalne i odstraszające sankcje dla przestępców w sprawach dotyczących dyskryminacji.

Opinia FRA 4

UE i jej państwa członkowskie powinny zapewnić, że ofiary dyskryminacji antysemickiej są zachęcane do zgłaszania incydentów odpowiednim władzom, organom ds. równości lub organizacjom zewnętrznym oraz powinny im to ułatwić. Można to osiągnąć poprzez finansowanie przez UE i jej państwa członkowskie specjalnych kampanii uświadamiających i informacyjnych. Kampanie te mogłyby być organizowane przez właściwe ministerstwa, w ścisłej współpracy z krajowymi organami ds. równości i organizacjami społeczności żydowskich, aby zapewnić lepsze ukierunkowanie ich przesłania. Kampanie takie mogłyby uwypuklić, w jaki sposób dyskryminacja antysemicka stanowi poważne naruszenie praw podstawowych i praw człowieka oraz dlaczego warto, aby ofiary dyskryminacji dochodziły swoich praw. Każda taka kampania powinna również podkreślać, że na przestępców nakładane są skuteczne, proporcjonalne i odstraszające sankcje.

BADANIE W SKRÓCIE

Niniejsze streszczenie przedstawia główne wnioski z drugiego badania FRA na temat doświadczania i postrzegania przez ludność żydowską przestępstw z nienawiści, dyskryminacji i antysemityzmu. Analizie poddano dane z odpowiedzi 16 395 osób identyfikujących się jako Żydzi (w wieku 16 lat i więcej) w 12 państwach członkowskich UE – Austrii (AT), Belgii (BE), Danii (DK), Francji (FR), Niemczech (DE), na Węgrzech (HU), we Włoszech (IT), w Holandii (NL), w Polsce (PL), Hiszpanii (ES), Szwecji (SE) i Wielkiej Brytanii (UK). W tych państwach członkowskich zamieszkuje ponad 96 % szacowanej liczby ludności żydowskiej w UE⁵.

Jak przeprowadzono badanie?

Badanie przeprowadzono online w maju i czerwcu 2018 r. Wobec braku miarodajnych ram doboru próby oraz w oparciu o doświadczenia z badania w 2012 r.⁶ FRA zdecydowała się skorzystać z ankiet online, ponieważ umożliwiło to respondentom wypełnienie ankiety badania w najbardziej dogodnym dla nich czasie i miejscu, w ich własnym tempie i w ich językach narodowych. Tryb ankiety internetowej umożliwił również zaoferowanie respondentom szczegółowych informacji na temat FRA i organizacji zarządzających gromadzeniem danych, a także sposobu wykorzystania zebranych danych. Metoda ta miała umożliwić wzięcie udziału i wymianę doświadczeń wszystkim zainteresowanym osobom identyfikującym się jako Żydzi w 12 państwach członkowskich UE. Była to również metoda, którą można było najłatwiej zastosować do badania respondentów ze wszystkich wybranych państw członkowskich w jednakowych warunkach. Metoda ta nie zapewnia losowej próby prawdopodobieństwa spełniającej kryteria statystyczne reprezentatywności. Wyniki badania są jednak wiarygodne i solidne, i stanowią najbardziej wyczerpujące dostępne dane na temat doświadczeń związanych z antysemityzmem w UE.

Kto wziął udział w badaniu?

Badanie było otwarte dla osób od 16 roku życia, które uważają się za Żydów – ze względu na religię, kulturę, wychowanie, pochodzenie etniczne, stosunki rodzinne lub z jakiegokolwiek innego powodu – i które w czasie przeprowadzania ankiety mieszkały w jednym z badanych krajów. Największą próbę uzyskano z dwóch krajów, które według szacunków cechują się największą populacją Żydów w UE – Francji i Wielkiej Brytanii. Próby ponad 1 000 respondentów otrzymano w Niemczech, Holandii i Szwecji. W pozostałych siedmiu krajach wielkość próby wahała się od 400 do 800 respondentów.

Liczebność próby w badanych państwach członkowskich

Państwo	N
Austria	526
Belgia	785
Dania	592
Niemcy	1 233
Francja	3 869
Węgry	590
Holandia	1 202
Włochy	682
Polska	422
Hiszpania	570
Szwecja	1 193
Wielka Brytania	4 731

5 DellaPergola, S. (2016), *World Jewish Population, 2016*, Berman Jewish DataBank.

6 FRA (2013), *Discrimination and hate crime against Jews in EU Member States: experiences and perceptions of antisemitism*, Luksemburg, Urząd Publikacji.

Jakie pytania zadano w badaniu?

W badaniu pytano respondentów o ich opinie na temat tendencji w antysemityzmie, antysemityzmu jako problemu w życiu codziennym, osobistych doświadczeń z incydentami antysemitycznymi, obserwacji incydentów antysemitycznych oraz obaw przed staniem się ofiarą ataku antysemitycznego. Badanie dostarcza również danych na temat zakresu, w jakim respondenci uważają antysemityczne działania wymienione przeciwko społeczności żydowskiej – takie jak wandalizm w miejscach żydowskich lub antysemityczne przekazy w mediach lub w internecie – za problem w poszczególnych krajach.

W badaniu zebrano dane na temat wpływu antysemityzmu na codzienne zachowanie respondentów i ich poczucie bezpieczeństwa oraz na temat wszelkich działań podejmowanych przez nich z powodu obaw związanych z bezpieczeństwem. Po pytaniach dotyczących osobistych doświadczeń związanych z konkretnymi formami nękania lub przemocy fizycznej pojawiły się pytania dotyczące szczegółów takich incydentów, w tym ich częstotliwości, liczby i charakterystyki sprawców oraz zgłaszania incydentów jakiegokolwiek organizacji lub instytucji. W badaniu zebrano dane na temat osobistych doświadczeń związanych z poczuciem dyskryminacji z różnych przyczyn i w różnych obszarach życia codziennego – na przykład w pracy, w szkole lub podczas korzystania z określonych usług. Pytania na temat doświadczeń respondentów w zakresie dyskryminacji zostały uzupełnione pytaniami dotyczącymi zgłaszania incydentów i przyczyn niezgłoszenia. W badaniu zbadano również poziom świadomości na temat praw w zakresie ustawodawstwa przeciwko dyskryminacji oraz organizacji wspierających ofiary przestępstw, a także wiedzę na temat wszelkich przepisów prawnych dotyczących trywializacji lub negowania Holokaustu.

Prezentacja wyników badania

Gdy wyniki badania są przedstawiane dla 12 państw członkowskich UE, średnia dla wszystkich krajów jest korygowana o wagę uwzględniającą różnice w wielkości populacji żydowskiej w poszczególnych krajach. Obliczenia oparte są na średniej wartości głównych i rozszerzonych szacowanych liczebności ludności żydowskiej w wybranych krajach (szacunki, zob. DellaPergola, S., *World Jewish Population*, Berman Jewish DataBank, 2016). Ma to na celu proporcjonalne dostosowanie uzyskanych próbek w taki sposób, aby zachować właściwe zależności między różnymi krajami w odniesieniu do wyników na poziomie UE.

Niniejsze streszczenie przedstawia główne wnioski z drugiego badania przeprowadzonego przez FRA, dotyczącego doświadczeń ludności żydowskiej z przestępstwami z nienawiści, dyskryminacją i antysemityzmem w Unii Europejskiej – największego badania ludności żydowskiej kiedykolwiek przeprowadzonego na świecie. Badanie objęło 12 państw członkowskich UE i odpowiedzi prawie 16 500 osób, które identyfikują się jako Żydzi. Jest to kontynuacja pierwszego badania przeprowadzonego przez FRA w siedmiu krajach w 2012 r.

Wyniki stanowią ożywiającą lekturę. Podkreślają one, że antysemityzm pozostaje wszechobecny w całej UE – i pod wieloma względami uległ niepokojącemu znormalizowaniu. Ważne informacje zawarte w niniejszym dokumencie mogą pomóc decydentom politycznym w całej UE w zwiększeniu ich wysiłków na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa i godności wszystkim Żydom mieszkającym w UE.

Dalsze informacje

Pełne sprawozdanie FRA na temat wyników badania – *Doświadczenie i postrzeganie antysemityzmu – Drugie badanie dotyczące dyskryminacji i przestępstw na tle nienawiści wobec Żydów w UE* znajduje się na stronie: <http://fra.europa.eu/en/publication/2018/2nd-survey-discrimination-hate-crime-against-jews>

Informacje na temat gromadzenia przez FRA danych o incydentach antysemickich i przestępstwach z nienawiści można znaleźć tu:

- FRA (2018), *Antisemitism: Summary overview of the situation in the European Union 2007–2017*, Luksemburg, Urząd Publikacji;
- FRA (2018), „Rasizm, ksenofobia i powiązane formy nietolerancji”, rozdział 4 w: *Sprawozdaniu na temat praw podstawowych 2018*, Luksemburg, Urząd Publikacji;
- FRA (2013), *Discrimination and hate crime against Jews in EU Member States: experiences and perceptions of antisemitism*, Pierwsze badanie, Luksemburg, Urząd Publikacji.

Informacje na temat pracy FRA w zakresie Holocaustu i edukacji na temat praw człowieka można znaleźć na stronie: <http://fra.europa.eu/en/project/2006/holocaust-and-human-rights-education>

© Agencja Praw Podstawowych Unii Europejskiej, 2019

Zdjęcia (od lewej do prawej/od górnego wiersza):

© Stock.adobe.com_Rafael Ben-Ari; Stock.adobe.com_brat82;
Stock.adobe.com_dubova; Shutterstock.com_129757388;
Stock.adobe.com_Odelia Cohen; Stock.adobe.com_REDPIXEL;
Stock.adobe.com_Menschen; Stock.adobe.com_Sergey Nivens;
Stock.adobe.com_superelaks.

Wykorzystywanie lub powielanie zdjęć i innych materiałów, co do których FRA nie przysługują prawa autorskie, wymaga bezpośredniej zgody właściciela praw.

Print: ISBN 978-92-9474-286-5, doi:10.2811/697242
PDF: ISBN 978-92-9474-265-0, doi:10.2811/152102

FRA – AGENCJA PRAW PODSTAWOWYCH UNII EUROPEJSKIEJ

Schwarzenbergplatz 11 – 1040 Wiedeń – Austria
Tel. +43 158030-0 – faks +43 158030-699
fra.europa.eu – info@fra.europa.eu
facebook.com/fundamentalrights
linkedin.com/company/eu-fundamental-rights-agency
twitter.com/EURightsAgency

